

Ön Söz

Dir eki , Türkçe'nin bütün dönemlerinde kullanılmıştır. Fakat bu ekin kullanışlar pek çoktur. Onun için bu ekin tarihi gelişmesi ayrı bir tez olarak ele aldım. Bu ek Türkçenin dönemlerinde çeşitli şekillerde görünmüştür .

Bu tezde " Dir " ekinin kullanışı ve yazısı açıkladım.

-Dir Ekinin Tarihi Gelişmesi

Bu ek , işteşlik eki olan-(i) ş ile ettirgenlik yada oldurganlık eki olan-dir-((=tir)) in birleşmesinden oluşmuş birleşik bir ekidir. Ama işteşliğin oldurganı olan fiillerle (i)-ş-tir-ekinın almış fiilleri anlam bakımından birbirine karıştıramak gerikir .

Dövüş-tür-((=birden çok kişinin birbirini dövmelerine yol açmak)) , bul-uş-tur-((=birden çok kişinin birbirlerini bulmalarına aracı olmak)) demektir.

-(i)-ş-tir-eki ise, fiil kökünün gösterdiği işi tekrarlayıp durmak, kayıtsızca yapmak, kolaylıkla becermek anlamlarını vermektedir .

Ara-ştır-, serpiş-tir-, sıkış-tır- gibi .

Eski Türkçede turmak ((=durmak)) mastarı karşı durmak geri durmak, geçmek ayağa kalkmak, kendini vermek anlamlarından kullanılmıştır . Bundan başka, bu mastarın, tasvirici bir yardımcı fiil olarak, bir eylemin sürekliliğini bildirdiğini de görmektiyiz << közetip turmak >> ((=gözetipdurmak)) gibi. Kaşgarlı Mahmut, turur kelimesini turmak mastarından ayırmakta ve onun bir yardımcı fiil olduğuna işaret etmektedir .

Bu açıklamaya göre turur ve tururlar turmak mastırının geniş zamanının üçüncü tekil ve çoğul kişilridir ve geniş zaman gibi sürerlik bildiren eklerdir. Batı Türkçesine -t –ünsüzü-d olmak ve dururlar buçiminde geçmişler gitgide eklişmişlerdir :

Birdir ol birliğine şek yok durur

Gerçi yanlış söyleyenler çok durur

Kaşgarlı Mahmut, - turur kelimesi üzerinde şu bilgiyi vermektedir : -turur, geçmiş zamanı ve mastarı olmayan gelecek zamanlı fiildir. Bu kelime, bir şeyin, söylendiği anda bir yerde durduğunu ve bulunduğunu haber .

Ol evde turur denir ki, evde hazırır, bulunuyor demektir . Ve yine, er sökel turur denir ki, adam hastadır⁽¹⁾.

-Dir-ve-dirler isim kök yada gövdelerine ulanmadıkları zaman , cümlede kesin bir yargı bulunur << Bunlar, yol işösi , Hava sıcak, güneş yakıcı, herkes ter içindedir >> .

(¹) Ediskun Haydar, Türk Dil bilgisi, Evrim Basım evi , İstanbul 1985 S. 188-189.

- Dir ve- dirler isim kök yada gövdelerine ulandığı zaman, çoğu kez, kuvvetli bir anlam verirler :

(Bu saatte dükkanlar kapalıdır ; Yol ıssızdır, güneş yakıcıdır) .

İsimlerin biçimlerine ancak – dir ulanır,-dirler ulanmaz:

(Evler – dir, hıssızlardır) gibi.

İsim kök yada gövdelerine- dirler ulandığı zaman, nitelikler hakkında targı verilmiş olur .

(Şu gördüğün binalar evdirler)

-Dir ve -dirler isim kök yada gövdelerine ulandıklarına yada ulanmadıklarına göre cümlelerde çeşitli anlam ayrılığı görülür:

Okuldadırlar yada okuldalardır.

Tür-**kalmak,durmak,ayağa kalmak ** . Bu fiilin anlamı sıklık , yalnız bir yardımcı fiil mi, yoksa tasvirici fiil mi yoksa ek mi, olduğunun anlaşmasına imkan vermeyecek şekilde zayıflar. Onun için burada çeşitli durumaları sıralanmıştır . -Dir eki eski Türkçede şekilleri şudur: tur-ur , tur-ar, tur-ru, tur-a, tur-du. Yardımcı fiil, yani bildirme eki olarak tur-ur sıklık önceki kelimeye sıkıca bağlanır, yani tur,tir,tır,dur,dir,dır, olur; bu şekillerin içinde en sık olanı muhtemelen ünlüsü erimeye yüz tutmuş dir (dır) dır.

Eski Türkçede dir ekinin fonksiyonları şunlardır:

- Bildirme eki: ihbar anlamında gelir.
- Mak-tur-ur gelecek zaman anlamını verir : Yine haybatlı kalkmak- turur .
- Atur-sık, devam etmekte olan bir eylemi bildirir: el için ahatur-ur , halk için akıp durur akmaktadır .
- P tur- ulaşılmış bir durumu ifade eder : sözetiz bolup turur gibi².
- Dir eki eski Türkçede ettigenlik eki olarak tur-,dur-,şeklinde kullanılmıştır : alıştur- mak , en –dür – mek , yaraş-tır – mak gibi .
- Dir eki kıpçakçada birleşik geçmiş zaman hikayesi olarak tir – şeklinde kullanılmıştır: Kal-iptirman-geldim anlamındadır.
- Dir eki Karahanlıcada ettirgenlik eki olarak –dur-dür, -tur-tür- şeklinde kullanılmıştır: Köçütmek , öldürmek gibi .
- Dir ekinin Harezmi Türkçesinde diğer çekimli şekilleri zarf fiil + turur + şahıs zamirinin yan yana gelmesiyle teşkil edilir.

Şimdiki zaman : -a(-u,-yu) turur +şahıs zamiri :

Teklik :

1- Bara turur man(gidiyorum) .

(²) Akalın , Mehmet , Tarihi Türk şiveleri, Ankara Üniversitesi Basımevi , Ankara 1988 ,S.188-189.

2- Bara turur san (gidiyorsun).

3- Bara turur (gidiyor)

Çokluk :

1- Bara turur mız (gidiyoruz)

2- Bara turur sız (gidiyorsunuz)

3- Bara turur lar (gidiyorlar)

Kanda kaçıp bara turur san (Nereye kaçıp gidiyorsun ?) anlamında gelir .

- Dir eki Harezmi Türkçesinde belirli geçmiş zaman olarak -p(turur) + şahız zamiri şeklinde kullanılmıştır:

Teklik :

1- Alıp turur man

2- Alıp turur san

3- Alıp turur

Çokluk :

1- Alıp turur miz

2- Alıp turur siz

3- Alıp turur lar

-Dir eki Çağataycada belirli gelecek zaman olarak -gu, gü+iyelik ekile kullanılmıştır:

Teklik :

1- Algumdur

2- Algundur

3- Alğusıdur

Çokluk :

1- Algumuzdur

2- Algunuzdur

3- Algularıdır gibi .

-Dir eki Çağataycada şimdiki zaman eki olarak kullanılmıştır:

Teklik :

1- Tapadur min

2- Tapadur sin

3- Tapadur

Çokluk :

1- Tapadur biz

2- Tapadur siz

3- Tapadur lar

- Dir eki Çağataycada belirli geçmiş zaman eki olarak kullanılmıştır:

Teklik :

1- Biriptur min

2- Biriptur sin

3- Biriptur

Çokluk :

1- Biriptur biz

2- Biriptur siz

3- Biriptur lar

-Dir eki eski Osmanlıcada durur şeklinde kullanılmıştır:

Budurur (Budur) , yiğit durur (yiğittir) , fena durur (fanidir) . Fakat bu ek sonrada dur , dür şeklinde kullanılıyordu: Datludur (tatlıdır) , vardur (vardır) , yüzi güldür (yüzü güldür) gibi³

Türkçedeki eklerin önemli bir kısmı, sözcüklerin ekleşmesiyle meydana gelmiştir , denebilir.

- Dir eki , " turur " gibi çekimli eylem olan , bir sözcük, kolayca ekleşmiş başındaki ünsüz içindeki ünlüler , ses uyumlarına göre değişmiştir. Kısaca , iki heceli bağımsız bir sözcük tek heceye inmiş , başındaki ünsüz ve içindeki ünlü bağlandığı sözcüğe uyarak değişmiş ve böylece iki heceli bağımsız bir sözcükten tek heceli bir ek doğmuştur:

-Turur>-durur >-dur , -dır,-dür, -dir,-tur ,-tır,-tür , -tir ekleri : -

Olgundur , alandır , üzgündür , gelendir , açıktır , seçiktir, olmuştur , görmüştür gibi.

Örneklerde görüldüğü üzere , ünsüz ve ünlü bezeşmelerine göre oluşmuştur⁴ .

Bu ek tabii eski bugüne kadar çok şekilli değildi. Eski Türkçede ekin – tur , -tür , - dür, - dur olarak

(³) Akalın, Mehmet , Tarihi Türk şiveleri , a.g.e. S. 204-206 .

(⁴) Hatipoğlu , Vecihe , Türkçenin ekleri , Ankara Üniversitesi Basımevi , 1997 , S. 7-8 .

yalnız yuvarlak şekilleri vardı. Bunlardan da –tur, - tür daha eski ve aslı olup –dur , -dür sedalılaşıma ile sonardan ortaya çıkmıştır .

Eski Anadolu Türkçesinde ise ekin yalnız yuvarlak ve d'li şekilleri ile kullanıldığını görüyoruz :

Yan- dur , it- dür , örneklerind olduğu gibi bu d'li ve yuvarlak şekillerin eski Anadolu Türkçesinden sonar da uzun müddet devamettiği anlaşılmaktadır. Özellikle konsonant bakımından ekin son zamanlara kadar değişmeden d'li olarak kullanılmış bulunduğunu eski yazı bırakıncaya kadar hep (d) ile yazılması da göstermektedir. Özetle , ek vocal ve konsonant uyumlarına son zamanlarda bağlanmış , böylece bugünkü sekiz şekli ile tam bir çok şekillik içine girmiştir⁵

Bu sekiz "dir" eki dir şekilleri eski Osmanlıcada böyle yazılıyordu⁶.
-در- , -دیر-

طوتدیرمامق , کورشدرمک , آجدرمک , کولدرمک , یایدردی
-dir eki eyleminin hangi kökten doğup nasıl geliştiğini dilciler türlü türlü yorumlarlar . En sağlama yakın yorum şudur :

- Dir , eski bir turmak , yada durmak eyleminin geniş zaman olan turur yada durur 'dan gelemedir.

(⁵) Ergin, Muharrem, Osmanlıca Dersleri , Bayrak Basımevi , İstanbul 2000, S. 190.

(⁶) Ergin, Muharrem , Adı geçen eser . S.20

Örnekler:

O taş turur, o kuş turur

O taşır , o kuşur⁷

XV. yüzyıla doğru taklaştığını ve sık kullanıldığını gösteren örnekler çoktur :

Birdir ol , birliğine şek yoktur .

Gerçi yanlış söyleyenler çokturur .

Mevlit (Süleyman Çelebi)

Ettiler bunlardurur ilm işleri .

Kamodan artık bunların usları .

(Garip name)

İnkarım yokturur severim seni⁸ .

(Aşık Paşa)

" -Dir " ekinin fiillerle kullanılması :

-tür (-tır, -tir, - tur) , (-dur , -dır, -dir, -dür) eki ,ylem yada gövdelerine gerek , eylemdeki kavramı bir nesneye aktarma görevini üzerine alan ettirgen çatı kurar :-

Ac-dır	Açtırmak	Bin-dir	Bindir-
Ağ-dır	Ağtırmak	Birik-dir	Biriktir-
An-dır	Andırmak	Boz-dur	Bozdur-
Al-dır	Aldırmak	Coş-tur	Coştur-

(⁷) Gencan, Tahir Necat, Türk Dil Bilgisi, Türk Dil kurumu yayınları İstanbul 1971 S. 289-290.

(⁸) Ergin, Muharrem ,Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basımevi , İstanbul 2000 S. 330.

As-dır	Astırmak	çarp-tır	Çarptır-
Bak-dır	Baktırmak	Değ-dir	Değtir-
Bez-dir	Bezdirmek	Dök-tür	Döktür-
Ye-dir	Yedirmek	Sat-tır	Sattır-
Yık-dır	yıktırmak	Yüz-dür	Yüzdür-

-tur (-dır, -dur, -dir, -dür) eki , -n- dönüşlü çatı ekinden sonra gelerek ettirgen çatı kurar :-

Acındırmak	Acı-n-dır-
Aşındırmak	Aş-in-dir-
Bulundurmak	Bul-un-dur-
Dayanlandırmak	Daya-in-dir-
Edindirmek	Ed-in-dir-
Geçindirmek	Geç-in-dir-
Sevindirmek	Sev-in-dir-

Bu haber beni çok sevindirdi .
O köyde onları bulundurdum⁹
-tir eki , -ş- işteş çatı ekinden sonra gelerek ,
ettirgen çatı kurur:-

Araştırmak	Ara-ş-tır-
Bölüştürmek	Böl-üş-tür-
Buluşturmak	Bul-uş-tur-
Çekiştirmek	Çek-iş-tir-

(⁹) Bangüoğlu , Tahsin , Türkçenin Grameri , Baha Basımevi, İstanbul 2000
S.276 .

Eleştirmek

Ele-ş-tir-

Hasan' la Mehmet'i kucaklaştırdım.

Parayı aralarında bugün bölüştürdüm.

Çocukları niçin dövüştürüyorsun ?

Onları nasıl görüştünüz ?

Sizi onunla kim tanıştırdı¹⁰ ?

-Dir ekinin önüne ve sonuna , getirilmek üzere , üç ettirgen eki daha kullanılarak aynı görevdeki dört ek, katmerli ettirgen çatı kurar . Bu tür çatılar az kullanılır :

Araştırtmak

Ar-aş-tır-t-

Bitirttirmek

Bit-ir-t-tir-

Düşürttirmek

Düş-ür-t-tür-

Pişirttirmek

Piş-ir-t-tir-

-Dir ekinden önce ve sonra -t- eki getirilince

katmerli ettirgenlik yapılmaktadır . Katmerli

ettirgenliklerde -r- ve biraz sonra göreceğimiz

-ar , -er'den sonra , -t- (geç-er-t, çık-ar-t-) -t'den

sonra -dır, -dir (uzat-tır-) , -dir'-den sonra -t- (öl-

dür-t-) gelebilir . -r- ve -ar-, -er- ekleri -t'den

sonra, -dir-, -dir'-den ise önce de sonra da gelemes.

-r- eki ancak -z- ettirgenliğinden sonra gelebilir.

Em-i-z-ir misalinde olduğu gibi. İşte ettirgenlik ekleri

(¹⁰) Hatipoğlu, Vecihe, Türkçenin ekleri , a.g.e. S.161-162 .

bu sıra dahilinde üstüste gelebilirler. Bir ettirgen fiilde birden dörde kadar ettirgenlik eki bulunabilir : geç-ir-, geç-i-r-t-, geç-i-r-tir-, geç-i-r-t-tir-t- örneklerinde olduğu gibi dörtten fazla ettirgenlik eki kulağa hoş gelmediği için üstüste gelmez . Dörtlü ettirgenlik bile fazla kullanılmaz¹¹ .

-Dir eki , kalma durumu ve eylemlilik ekiyle , birlikte geniş zamandan başka , şimdiki zaman kavramı da verir :-

- 1- Fiyatları birdenbire artışı , halkı sıkıntıya sokmaktadır (sokuyor) .
- 2- Kendisine gelen mektupları parçalamaktadır (parçalıyor) .
- 3- O fakirlere yardım etmektedir(yardım ediyor)
- 4- Onlar bizi suçlamaktadır (suçluyor) .
- 5- Gişe nerdeyse kapanmaktadır (kapanıyor)¹²

-Dir eki , eski Türkçede belirsiz geçmiş çekiminde , kavramıyla birlikte ters düşmesine rağmen kesinlik , kararlılık kavramı da verir : -

1- O zaman tedbir almışızdır .

Yeni Türkçede :

O zaman tedbir aldığımızı sanıyoruz .

(¹¹) İmer Kamile , Türkiye Türkçesinde kökler , Türk Dil Kurumu yayınları , İstanbul 1971 , S.11-12

(¹²) Zülfikar , Hamza , Türkçenin dersleri, Ankara Üniversitesi yayınları 1980 S. 108 .

Aynı -tur- ekile durum bütün belirsiz geçmiş çekimi için de geçerlidir :-

Vermişimdir	Ver-miş-i-m-dir
Vermişsindir	Ver-miş-sin-dir
Vermiştir	Ver-miş-tir
Vermişizdir	Ver-miş-i-z-dir
Vermişsinizdir	Ver-miş-siniz-dir
Vermişlerdir	Ver-miş-ler-dir

- 1- Zeynep evi temizlemiş, çamaşırları da yıkamıştır .
- 2- Çocuk okula gitmiştir .
- 3- Öğretmenler toplanmışlardır .
- 4- Tren şimdi istasyona varmıştır¹³.

-Dir eki, gelecek zaman veya gerekli çekimlerinin 3. kişi biçimlerine de getirilir ve geniş zaman kavramıyla birlikte kesinlik kavramı sağlanır :-

Alacaktır
Yapılacaktır
Verecektir
Çocuklar okula gidecektir .
Almalıdır
Gitmelidir

(¹³) Gencan ,Tahrır Necat, Türk Dil Bilgisi , a.g.e S. 297 .

-Dir ekinin isimlerle kullanılması:-

-Dir eki , genellikle ad bazan da eylem soylu sözcüklere getirilerek ek eylemde , geniş zaman kavramı sağlanır :

- 1- İstanbul'un yedi tepesindeki yolların çoğu yokuştur .
- 2- Yazın Akdeniz kıyılarına genellikle hava açıktır .
- 3- Öğretmenlerin çoğu yaz başında yorgundur.
- 4- İyi ve doğru olan her şey, az çok güzeldir.

-Dir eki , geniş zaman kavramıyla birlikte ihtimal olarak kavramı da verir :-

- 1- Şimdi Sivas dağları karlarla örtülüdür.
- 2- Annem , şimdi pencerenin önünde kahvesini içiyordur.
- 3-Arkadaşlar yoldadır¹⁴

-Dir bildirme eki, isim ve isim soyunda kelimelere eklenir :-

- 1- Bugün hava güzeldir.
- 2- Türkiye'nin başkenti Ankara'dır .
- 3- Bu ev bizimdir .
- 4- Girmek yasaktır.

(¹⁴) Hatipoğlu, Vecihe ,Türkçenin ekleri, a.g.e. S.162-163.

İmek fiilinin ihbar 3. tekil ve çoğul hallerinde –dır ,
-tır eki çok kuulanılır .

- 1- Haber doğrudur.
- 2- Erol'un babası zengindir.
- 3- Okulun bahçesi kalabalıktır .

-Dir eki ünlü ve ünsüz uyumlarına uyar:-

- 1- Çayım sıcaktır.
- 2-Babam üzgündür.
- 3- Ali çalışkandır.
- 4- Kumaş ipektir .
- 5- Bu yol uzundur.
- 6- Yüksek yerler soğuktur .

-Dir bildirme eki , -lar (-ler) çoğul eki ve –da, -ta,
bulunma eki üzerine de gelir:

Bunlardır , kimlerdir , evdedir , köydedirler .

-Dir eki iyelik ekleri üzerine de eklenir :

- 1-Erol samimi arkadaşımıdır .
- 2- Bu benim arabamdır .

-Dir bildirme eki kesinlik bildirir :

- 1- Türkiye'nin doğusu yüksektir .
- 2- Bu sandaliyenin bacakları kısadır.
- 3- Kulakları uzundur .

-Dir , -tir eki , yabancı kelimelerin son ünlüsüne uyar:

Fakirdir , meşğuldur , dikkatlidir , kitaptir¹⁵

-Dir eki –li, -siz ekleri üzerine de gelir :-

- 1- Kapılar boyalıdır.
- 2-Evi kapısızdır.
- 3- Okulumuz çatısızdır.

-Dir, bildirme eki ayrılma halı ek üzerine eklenir:-

- 1-Çocğun zayıflaması hastalıktandır.
- 2-Yorgunluğunuz havalardandır.
- 3-Baş dönmeniz sıcaktır¹⁶

-Dir, -tir eki, var, yok kelimelerin son ünlüsüne uyar:-
Vardır, yoktur.

- 1- Benim iki kitabım (vardır)
- 2- Kimseye borcum yok (yoktur)
- 3- Tanrı vardır, Tanrıdan başka Tanrı yoktur¹⁷.

(¹⁵)Zülfikar, Hamza , Türkçenin dersleri , a.g.e. ,S.108.

(¹⁶) Hatipoğlu , Vecihe, Türkçenin ekleri , a.g.e. S. 173.

(¹⁷) Gencan, Tahir Necat , Türk Dil Bilgisi a.g.e. S. 297.

Bibliyografya

- ◆ Aklın, Mehmet, tarih Türk şiveleri, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1988 .
- ◆ Banguoğlu Tahsin, Türkçenin Grameri,6 baskı, Türk Dil kurumu yayınları Ankara Üniversitesi Basımevi Ankara 2000 .
- ◆ Ediskun, Hayder , Türk dil bilgisi , Bayrak Basımevi, İstanbul 1985 .
- ◆ Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basımevi , İstanbul 2000.
- ◆ Gencan, Tahır Necat, Türk Dil Bilgisi, Türk Dil kurumu yayınları, İstanbul 1971 .
- ◆ Hatipoğlu, Vecihe, Türkçenin Ekleri, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- ◆ İmer, Kamil, Türkiye Türkçesinde Kökler, Türk Dil kurumu yayınları , İstanbul 1971 .
- ◆ Zülfikar, Hamza, Türkçesinin dersleri, Ankara Üniversitesi yayınlari 1980 .

**Bağdat Üniversitesi
Diller Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü**

Türkçede " Dir " Ekinin Tarihi Gelişmesi

Hazırlayan: Dr. Amir Nima Hamad

**Bağdat
2005**